

святи. Олег Хортик

*Тернопільська вища духовна семінарія
імені Патр. Йосифа Сліпого*

Сучасний стан української каноністики

Досліджуючи питання стану науки канонічного права в Україні та УГКЦ зокрема, насамперед потрібно окреслити предмет дослідження. Ним буде фахова каноністика, тобто не просто викладання і вивчення канонічного права в рамках звичайної програми вищих навчальних закладів, а передовсім кадрові ресурси (фахівці) канонічного права, сфери їх діяльності, а також напрацювання українських каноністів. Поглянемо, що здобула галузь українського канонічного права за останній період, який її стан і напрямки розвитку. Часові рамки дослідження обмежено періодом від здобуття Україною незалежності і до сьогоднішніх днів.

Під каноністикою розуміємо тут науку про норми канонічного права, тлумачення церковних норм, коментарі і т.п. Усе, що становить науково-правові здобутки і напрацювання спеціалістів канонічного права¹. Однак поглянемо також і на самих каноністів. Основну увагу приділимо Україні, частково торкнемося стану поза її межами, більшість аспектів стосуватимуться УГКЦ, хоча й не лише її. Це зумовлено тим, що канонічне право в Україні вивчають і ним займаються та застосовують різні конфесії, зокрема православні Церкви. Також українські каноністи діють не лише в Україні, але і на поселеннях, де є вірні УГКЦ.

1. Огляд української каноністики до кінця ХХ століття

Щоб могли отримати повне уявлення про сучасний стан науки канонічного права в Україні і в УГКЦ, необхідно хоча б коротко ознайомитися зі станом, який мав місце в минулому. Це дасть змогу зрозуміти передумови формування того, що маємо зараз, зауважити, що здобула українська каноністика в сьогоднішні, наскільки розвинулася, чи щось змінилося в ній з минулих часів.

Відомим є факт, що Східні Католицькі Церкви лише у середині ХХ століття вперше отримали власну кодифікацію, яка входила в дію поступово, частинами², хоча до кінця так і не була проголошена, оскільки зміни, започатковані на II Ватиканському Соборі, вимагали перегляду усього попереднього правового стану в Католицькій Церкві. До введення і ревізії першого східного кодексу у Східних Католицьких Церквах та УГКЦ зокрема діяли норми Католицької Церкви, а також норми, які вводила власна ієрархія кожної із згаданих католицьких спільнот³. З огляду на це українські кандидати на здобуття наукових титулів з канонічного права вивчали та досліджували передовсім латинське право, тобто право, яке як єдине існувало і зобов'язувало в Католицькій Церкві до середини ХХ ст. Українські каноністи були знавцями передовсім латинського католицького права. Східне право вивчалось лише у незначному обсязі, у рамках вивчення джерел церковного права загалом. Звичайно, кожен кандидат додатково намагався досліджувати власне право своєї Церкви. Так, скажімо, українські фахівці канонічного права вивчали джерела права Української Церкви. Однак це не мало у них глибшого зацікавлення і прояву до середини ХХ століття. Більшість їхніх наукових праць чи досліджень стосувалася здебільшого норм латинського кодексу.

Згідно із дослідженням Інституту Церковного Права, що донедавна діяв при УКУ (Львів), в історії Української Церкви (до Другої світової війни) нараховувалося близько 140 осіб, пов'язаних із канонічним правом⁴. Хоча критерій класифікацій було обрано надто широкі, тож якщо підійти до цього питання більш об'єктивно і вузько, тобто зважати саме на спеціалізацію та наукові титули, то ця цифра виглядатиме значно меншою. Серед найбільших спеціалістів українського походження, фахових каноністів, можемо назвати: Михайла Гарасевича (1763–1836), Андрія Ангеловича (1766–180?), які були докторами канонічного права. Серед пізніших українських каноністів слід згадати Лева Глинку (1893–1960), доктора канонічного та державного права, Василя Масцюха (1873–1936), доцента канонічного права, Діонісія Головецького (1885–1961), доктора канонічного права. Ряд авторитетних дослідників не мали спеціалізації з канонічного права, були фаховими богословами, хоча працювали в галузі канонічного права. Це Олександр Бачинський (1844–1933), доктор теології, Андрій Ішак (1887–1941), блаженний-новомученик, доктор теології. Усі вони були викладачами і дослідниками канонічного права, писали наукові праці та дослідження з цієї галузі.

Якщо поглянемо на їх наукові здобутки та сфери зацікавлення, то найбільше вони стосувалися тем подружнього права, карного права, кодифікації права. У цей період вийшов друком лише один коментар до усіх основних галузей канонічного права, авторства Ол. Бачинського, у 1900 р. Залишилися також друковані конспекти викладачів з предметів, які вони вели: подружнє, карне, процесуальне право, дочасне добро Церкви⁵.

Серед найбільших українських каноністів ХХ ст. можемо назвати: Мелетія Войнара (1911–1988), доктора канонічного права, Володимира Паску (1923–2008), доктора канонічного права, Ісидора Івана Патрила (1919–2008), доктора канонічного права та теології, Віктора Поспішила (1915–2006), доктора канонічного права, Єроніма Ісидора Химія (1919–1992), доктора канонічного права, Йосифа Андріюшина (1939–2003), ліцензіата східного канонічного права. Належить зазначити, що у ХХ ст. найбільше уваги каноністи присвятили дослідженню тем, пов'язаних з Українською Церквою, зокрема правам і обов'язкам та загальному статусу Глави Української Церкви упродовж усієї історії її існування, також джерелам східного права та Української Церкви зокрема, питанням, присвяченим Василіанському Чину, оскільки багато українських каноністів до нього належали. Значна частина досліджень і праць у той період написана латинською мовою – мовою Католицької Церкви та канонічного права. Усі праці на здобуття вченого ступеня обов'язково мали бути написані виключно латинською.

Найбільший розвиток української каноністики спостерігається у першій половині ХХ ст.: публікуються наукові праці та статті, ведеться викладацька праця у богословських закладах. Починаючи з середини ХХ ст. така діяльність стала можливою лише на території Європи та Північної Америки, оскільки на території України запанувала радянська імперія, а УГКЦ заборонено та переслідувано. На територіях, де були і є структури УГКЦ, свою діяльність вели також каноністи, що до неї належали.

До здобутків українських каноністів ХХ ст. належить правове опрацювання багатьох аспектів, які стосуються Української Церкви, а також норм канонічного права. Каноністам першої половини ХХ ст. випало завдання взятися за таку важку і відповідальну сферу канонічного права як формування української канонічної термінології. Пишучи свої праці чи дослідження, конспекти, вони були змушені перекладати або пристосовувати латинські терміни до вимог ситуації та часу, вводячи їх в українську мову⁶. Також ряд українських каноністів брали участь у

ревізії східної кодифікації у період після II Ватиканського Собору. Це, зокрема, преосв. вл. Софрон Мудрий, який був членом Папської Комісії для справ перегляду і приготування східного кодексу (член редакційної групи «Церковні кари»), Мелетій Войнар – консультант Папської Комісії для справ перегляду латинського кодексу; консультантами Комісії для справ перегляду східного кодексу були також Володимир Паска, Ісидор Патрило та Єронім Химій.

2. Сучасні українські каноністи та їх напрацювання

Події кінця ХХ ст. стали ключовими для сучасної української каноністики: вихід УГКЦ з підпілля, проголошення нової східної кодифікації, здобуття незалежності нашою державою. Ці фактори зумовили відродження української каноністики на території України та формування цілком нового її змісту. Серед сучасних українських каноністів, які працюють у сфері каноністики, це: преосв. вл. Софрон Мудрий, доктор канонічного права, професор; єпископи Давид Мотюк і Євген Попович; священники Михайло Димид, Віталій Токар, Олег Каськів, доктори східного канонічного права; Ігор Галей, доктор східного канонічного і цивільного права, та ще ряд докторів права, які спеціалізуються у латинському, східному та світському праві. Належить згадати, що українські каноністи – це не лише духовні особи, серед них також є ряд світських осіб, у тому числі жінок. Так, є одна жінка – доктор канонічного права та три ліценціати канонічного права⁷. Це принаймні ті, чиї мені відомі. Завдяки становленню східного католицького канонічного права значна частина українських каноністів стали спеціалістами саме у східному католицькому канонічному праві. З огляду на відсутність навчальних закладів відповідного рівня та спеціалізації кандидати на здобуття фахової канонічної освіти студіювали на авторитетних вищих навчальних закладах Європи: в Італії, Австрії, Польщі. Деякі українські каноністи з Північної Америки здобували свої наукові ступені у США, зокрема Католицькому Університеті у Вашингтоні. Серед найбільших осередків приготування фахівців з канонічного права, в яких навчалися і навчаються українські кандидати, безперечно, Папський Східний Інститут (Рим, Італія) та Люблінський Католицький Університет (Люблін, Польща). На останньому діє кафедра східного католицького права.

Якщо наприкінці ХХ ст. УГКЦ відчувала серйозні труднощі у площині фахових каноністів, то з початком ХХІ ст. ситуація почала кардинально змінюватися. Зі студій почали повертатися особи зі здобутими науковими титулами ліценціата та доктора канонічного права. Зараз в УГКЦ нараховується більше 15 докторів канонічного права та значна кількість ліценціатів. Загалом фахових каноністів нараховується більше 50. Майже усі вони задіяні у церковних структурах, зокрема є працівниками трибуналів, курій різних рівнів, викладачами вищих навчальних закладів.

Сучасна українська каноністика почала розвиватися порівняно недавно, фактично з початком цього століття. Оскільки Церква потребувала і надалі потребує фахівців з канонічного права передовсім у відповідних організаційних, судових та освітніх закладах, то діяльність українських каноністів зосереджена передовсім у згаданих сферах. У напрямку суто наукової праці дослідження різних тем канонічного спрямування ведуться передовсім в рамках занять, лекцій, семінарів у вищих навчальних закладах: семінаріях, академіях, університеті. Належить зауважити, що самі каноністи мало уваги приділяють проведенню власних наукових досліджень, написанню статей, монографій, праць. Це зумовлено передовсім завантаженістю обов'язками на місцях праці. Серед найбільш активних у наукових публікаціях є, безперечно, преосв. вл. Софрон Мудрий, який видав багато книг та статей, присвячених фактично усім ділянкам

канонічного права. Серед інших о. Ігор Галей, викладач канонічного права в Українському Католицькому Університеті, працівник кафедри богослов'я цього університету, який опублікував близько 10 статей, присвячених процесуальному та подружньому праву. Андрій Танасійчук опублікував у вітчизняних та закордонних виданнях кільканадцять статей українською та італійською мовами, присвячених питанням релігійної свободи та церковного адміністрування. Українські каноністи беруть участь у міжнародних конференціях, присвячених темам канонічного права, здебільшого як слухачі, періодично як доповідачі. Першу фахову наукову конференцію, присвячену каноністиці, в Україні проведено у листопаді 2010 р. Організувало її Товариство Українських Каноністів, і була вона присвячена 20-й річниці проголошення Кодексу Канонів Східних Церков. На сьогодні два українські каноністи є викладачами вищого навчального закладу за кордоном. Це ієромонах Теодор Мартинюк, доктор східного канонічного права, який викладає партикулярне право УГКЦ в Папському Східному Інституті (Рим, Італія). Викладачем, а згодом завідувачем кафедри східного канонічного права факультету канонічного права св. Пія Х (Венеція, Італія), а також викладачем канонічного права на факультеті східного канонічного права в Папському Східному Інституті (Рим, Італія) був о. Андрій Танасійчук, доктор східного канонічного права.

Проаналізувавши дослідження та наукові напрацювання українських каноністів, можна зауважити, що більшість обраних ними тем стосуються джерел та сучасного партикулярного права Української Церкви, різних груп норм східного кодексу зокрема св. таїнств та процесуального права. Написано два коментарі до усього кодексу, авторства українських каноністів: коментар владики Софрона Мудрого і архим. Віктора Поспішила. Серед фахових українських періодичних видань, де публікуються статті присвячені канонічному праву, можна назвати журнал «Метрон»⁸, який видає о. Михайло Димид, та Науковий Вісник Івано-Франківської Теологічної Академії «Добрий Пастир»⁹. Раніше також журнал «Богословія»¹⁰ періодично публікував статті на теми канонічного права. Зараз лише у перших двох журналах можна ознайомитися з публікаціями українських каноністів. Періодично їх друкують ще «Львівські Архієпархіальні Вісті». Періодично з'являються окремі позиції монографій. Потрібно зазначити, що українські каноністи публікуються не лише в Україні, але й за кордоном, зокрема в наукових періодичних виданнях з каноністики в Італії, Польщі, США. У цих же країнах публікуються монографії українських каноністів мовою країни видання.

Попри згадані позитивні моменти розвитку української каноністики, слід зауважити, що таких публікацій порівняно небагато. Основний масив – це монографії, раніше написані докторські, ліценціатські праці наших каноністів. Натомість продовження наукового опрацювання різних питань і тем канонічного права доволі мало. Зосередження уваги на джерелах партикулярного права Української Церкви, з одного боку, робить позитивний вклад у розвиток і осмислення канонічного права в Україні, однак занадто значна концентрація уваги на цій ділянці права робить українську каноністику спрямованою виключно на саму себе, тобто однобічною. Необхідно натомість вивчати та поглиблювати канонічне право у всіх його напрямках, зокрема відчувається ще брак науково-практичної літератури українською мовою на теми подружнього права, св. таїнств загалом, процесуального права, їх глибшого і більш фахового опрацювання та висвітлення. Звичайне духовенство відчуває брак практичних довідників чи порадишників у питаннях виконання поставлених перед ними завдань на парафіях та в Церкві загалом. Необхідно також більше уваги приділяти східному кодексові як такому, тоді українська каноністика збагатиться відповідною літературою рідною

мовою, що дасть поштовх до різнобічного розвитку у сфері управління Церквою, діяльності судової сфери та науки каноністики як такої.

Свій вклад у розвиток та становлення української каноністики намагається зробити відповідне об'єднання українських спеціалістів цієї галузі науки. В Україні з жовтня 2008 р. діє Товариство Українських Каноністів (далі ТУК), засноване самими фахівцями канонічного права та затверджене тогочасним Главою УГКЦ блаж. Любомиром Гузаром. Об'єднує воно українських каноністів з України та діаспори. Серед цілей, поставлених засновниками, зазначено: «Метою Товариства є співпраця в галузі практики та науки серед спеціалістів канонічного права. Товариство займається дослідженням та вивченням церковного права, його популяризацією, підвищенням рівня знань у даній галузі»¹¹. Як зазначив у свій час патріарх Любомир: «Одним із завдань цього Товариства – піклуватися, цікавитися студентами, які поглиблено вивчають канонічне право. У такий спосіб вони відтак зможуть їх ефективніше включити у судову структуру нашої Церкви»¹². Завданнями, які поставлено перед Товариством та його членами, є насамперед нести фахову правову допомогу у сфері канонічного права усій УГКЦ, зокрема її Главі та Синоду Єпископів, що постійно здійснюється, навіть ще з періоду до офіційного заснування. Члени ТУК на прохання Глави і Синоду готували необхідні документи, надавали консультації. Така співпраця триває по сьогодні. Українські каноністи об'єдналися, щоб спільними стараннями і координованою працею розвивати і утверджувати принципи канонічного права, здійснюючи це на основі українських церковних правових норм та традиції. Серед конкретних завдань Товариства – дослідження і вивчення церковного права через проведення зустрічей та лекцій, наукова праця, конференції та наради, співпраця з подібними товариствами інших держав, наукові публікації. Напрацюваннями товариства є: 1) Правильники УГКЦ: протопресвітера, візитацій, вікаріатів; 2) праця над партикулярним правом; 3) проведена наукова конференція та участь у міжнародних конференціях з канонічного права; 4) праця в адміністративних і судових структурах УГКЦ різних рівнів та вищих навчальних закладах.

Товариство складається зі звичайних та почесних членів. Звичайними членами можуть бути принаймні ліценціати канонічного права, подаючи заяву до Правління ТУК. Головою Товариства на сьогодні є о. д-р Роман Шафран, доктор канонічного права. Членами товариства є близько 40 осіб, які належать до різних єпархій УГКЦ в Україні та світі¹³. Синод Єпископів та верховний архієпископ періодично звертаються до Товариства з відповідними завданнями. Зараз члени Товариства працюють над ревізією партикулярного права УГКЦ та готують його нову редакцію. Також Товариству доручено опрацювати правильник, який унормував би уділення таїнства подружжя вірним УГКЦ на територіях діаспори, а також інші правові документи.

3. Наука канонічного права у вищих навчальних закладах

Канонічне право як науку права в Україні вивчають передовсім в рамках базової вищої освіти. Це стосується насамперед церковних богословських закладів: семінарій, академій, університетів. Однак упродовж останніх чотирьох-п'яти років зауважується зацікавлення канонічним правом також у світських приватних і державних вищих навчальних закладах, де їх уводять в рамки вивчення права або релігієзнавства. У деяких світських закладах канонічне право виведене в окремий предмет і навіть напрямок, хоча це, як правило, поодинокі випадки.

Канонічне право як окремий предмет вивчають у семінаріях УГКЦ, Українському Католицькому Університеті, Івано-Франківському богословському

університеті імені св. Івана Золотоустого, Ужгородській Богословській Академії ім. блаж. Теодора Ромжі. Усі вони дають виключно базові знання з канонічного права у рамках навчальної програми та вивчення дисципліни. В Українському Католицькому Університеті (Львів) ця програма входить у рамки кафедри богослов'я, окремої кафедри канонічного права немає. З листопада 2000 р. при цьому університеті (раніше богословській академії) діяв Інститут Церковного Права, заснований згідно з рішенням Сенату Львівської Богословської Академії, за сприяння патріарха Любомира Гузара і владики Софрона Мудрого. Організатором і директором інституту упродовж усього його існування був о. Михайло Димид. Як структура УКУ інститут припинив свою діяльність з березня 2008 р. за рішенням ректорату університету. Належить відзначити важливий вклад цього інституту у розвиток і становлення української каноністики. Інститутом регулярно організовувались щомісячні зібрання каноністів для обговорення різноманітних доповідей на теми канонічного права, опісля їх публікували на сайті інституту (зараз не функціонує, закритий) та у власному періодичному виданні «Метрон». Значний вклад інститут здійснив у пошук, дослідження і публікації джерел канонічного права УГКЦ, зокрема тематичної серії «Канонічні джерела»¹⁴, де публікувались постанови соборів і синодів УГКЦ, також окремого об'ємного видання «Собори Львівської єпархії 16-18 ст.»¹⁵.

Серед православних церковних закладів, в яких вивчають предмет «канонічне право» належить згадати семінарії та академії. У 1999 р. на Буковині було відроджено Чернівецький Православний Богословський Інститут (УПЦ МП), який у рамках вивчення богослов'я пропонує поглиблене вивчення церковного права (саме таку назву записано у програмі студій. Навчання здійснюється в рамках богословського факультету. У Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича діє філософсько-теологічний факультет, кафедра релігієзнавства і теології, де вивчають предмет «канонічне право» (УПЦ КП). У Київській Православній Богословській Академії (УПЦ КП) діє окрема кафедра церковного права. При Карпатському університеті ім. Августина Волошина (Ужгород) діє його структурний підрозділ – Ужгородська Українська Богословська Академія ім. святих Кирила і Мефодія (УПЦ МП). Це приватний вищий навчальний заклад, в якому функціонує кафедра державного та канонічного права. У Луганську з 2010 р. діє Богословський Університет на честь архстр. Михаїла, заснований Священним Синодом Української Православної Церкви (МП), де функціонує кафедра державного і канонічного права.

Серед приватних світських вищих навчальних закладів, які поглиблено вивчають канонічне право, найперше потрібно згадати Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького, заснований у 1997 р. доктором юридичних наук, академіком Української академії наук, професором, доктором державного та канонічного права, доктором філософії о. Іваном Луцьким. На юридичному факультеті цього університету діє кафедра церковно-канонічних і державно-правових дисциплін, яку свого часу очолював сам ректор університету. Окрім цього, канонічне право вивчають у багатьох приватних і державних світських вищих навчальних закладах (наприклад, на факультетах права, в юридичних інститутах чи академіях в рамках вивчення права). Однак це має виключно ознайомчий характер і зводиться до певної кількості лекційних годин (різна кількість в окремих вузах).

Належить зауважити, що вищих навчальних закладів, які б готували фахівців з канонічного права з наданням відповідних наукових ступенів, які б визнавались на загальноцерковному чи державному рівні, в Україні поки що немає. Канонічного права навчають виключно на рівні базової вищої освіти. Наукові ступені можна здобути лише за кордоном, а якщо йдеться про східне

канонічне право, то тут єдиним, що готує фахівців з можливістю здобути відповідні вчені звання, є Папський Східний Інститут (Рим, Італія).

Свій вклад у каноністику в Україні намагаються внести православні богослови та світські правники. Так, упродовж останніх років з'явився ряд підручників з канонічного права: В. І. Лубський, «Канонічне право»¹⁶, навчальний посібник, підручник затверджений МОН України. У ньому автор розглядає виключно канонічне право Католицької Церкви, а також аналізує державно-церковні відносини протягом історії. Іншим підручником є «Православне канонічне право в Україні» авторства Богдана Совенка¹⁷. У цьому виданні церковне законодавство представлено з точки зору світського правника. Систему церковного права презентоване у формі, характерній для державного права. Окремим розділом опрацьовано сучасний стан державної нормативно-правової бази у сфері регулювання процесу повернення церковного майна в Україні. У 2008 р. група викладачів Національного університету «Острозька академія» видала навчальний посібник «Канонічне право»¹⁸. У ньому представлено загальне поняття і основи канонічного права, джерела і принципи дії права в церковній системі взаємовідносин. Проведено загальний огляд систем канонічного права у православній, католицькій і протестантській спільнотах. Одну публікацію, присвячену канонічному праву, видано російською мовою у Луганську¹⁹. Єдиним з церковного православного середовища, хто видав подібний підручник, був доцент і методист Київської Духовної Академії, кандидат богословських наук о. Миколай Лагодич. Він видав навчальний посібник «Канонічне право»²⁰. Публікація висвітлює процес становлення канонічного права в системі Православної Церкви, розглядає її склад і устрій, види церковної влади, відношення до інших конфесій та до держави.

Висновки. Сучасна українська каноністика почала вповні розвиватися з початком ХХІ ст., коли в Україну з-за кордону почали повертатися особи з науковими ступенями ліценціата та доктора права. Інтенсивний розвиток спостерігається протягом останніх п'яти років: поступово почали з'являтися публікації (статті, монографії, коментарі), українські каноністи беруть активну участь у наукових конференціях, їх залучають до викладацької праці в Україні та за кордоном. Нині основним напрямком діяльності фахівців канонічного права, окрім згаданої суто наукової та викладацької роботи, є також праця в церковних структурах різних рівнів, зокрема в судовій сфері. Усе це дає змогу констатувати позитив у розвитку української каноністики. Недоліком можна назвати все ще недостатнє зацікавлення українських фахівців канонічного права науково-практичною сферою: дослідженнями, написанням наукових праць у вигляді підручників, довідників, коментарів чи статей. Якщо у другій половині ХХ ст. основними осередками діяльності українських каноністів були Європа та Північна Америка, то нині центр діяльності перемістився в Україну. Праця українських каноністів дасть змогу Церкві досягнути відповідний рівень організації та управління, належним чином упорядкувати усі важливі сфери церковного життя.

Одним із викликів, які стоять перед сучасною українською каноністикою, належить вважати формування усталеної, послідовної і однозначної української канонічної термінології. Вона, попри те, що вже минуло доволі багато часу від моменту виходу УГКЦ з підпілля, знаходиться на базовій стадії формування. Вона ніби і є, проте багатозначність, різноманітність практик використання тих чи інших термінів вимагають уніфікації та адаптації до української мови.

¹ Поп. G. Ghirlanda, *Introduzione al Diritto Ecclesiale*, Roma 2013, c. 24; J. Fornes, *Scienza giuridica del diritto ecclesiale*, Torino 1993, c. 18; T. Pawluk, *Prawo kanoniczne wedlug kodeksu Jana Pawla II*, t. 1, Olsztyn 1985, c. 34-36.

² Протягом 1949–1957 рр. папою Пієм XII було проголошено чотири частини майбутньої східної кодифікації: *Crebrae allatae* (1949 р.) про подружжя, *Sollicitudinem nostram* (1950 р.) процесуальне право, *Postquam apostolicis litteris* (1952 р.) про богопосвячених осіб, дочасні добра Церкви та визначення термінів, *Cleri sanctitati* (1957 р.) про ієрархічний устрій Церкви.

³ Пор. *Путівник по Східному кодексу. Коментар до Кодексу Канонів Східних Церков*, за ред. Дж. Недунгатта. – Львів 2008. – С. 35.

⁴ Див. М. Димид, *Українські та україномовні каноністи*, доповідь виголошена 29.03.2007 р. на науковому семінарі, Інститут Церковного Права ім. свмч. Андрія Іщака, УКУ (Львів).

⁵ Залишилися машинописні конспекти А. Іщака, Г. Лакоти, Л. Глинки з предметів, які вони викладали у Львівській та Перемишльській духовних семінаріях чи у Львівському університеті: Л. Глінка, *Церковне річеве право*, Львів 1937; А. Ішак, *Процесове право*, Львів 1937, *Карне право*, Львів 1937. Друком видано конспект Г. Лакоти, *Подружже право в новім кодексі церковнім*, Жовква 1921.

⁶ Див. на цю тему О. Хортик, *Українська канонічна термінологія (проблеми та пропозиції)*, Львівські Архієпархіальні Вісті, № 1, січень 2011 р., с. 44-53.

⁷ Доктором канонічного права є п. Леся Коваленко, директор Інституту Релігії та Суспільства УКУ; п. Наталія Пістун, п. Марія Березинська і п. Людмила Любезна – ліцензіати канонічного права.

⁸ Журнал «Метрон» – наукове періодичне видання, присвячене канонічному праву. Почав виходити з 2003 р., як видання Інституту Церковного права ім. А. Іщака, УКУ. Після ліквідації згаданого інституту виходить старанням о. М. Димида, який започаткував це видання та є його головним редактором. Виходить, як правило, раз в рік.

⁹ Журнал «Науковий Вісник Івано-Франківської Теологічної Академії «Добрий Пастир» почав виходити з 2007 р. – наукове періодичне видання, присвячене богослов'ю. Серед інших напрямів публікує статті з канонічного права. Виходить, як правило, раз в рік.

¹⁰ Журнал «Богословія» – наукове періодичне видання, присвячене усім напрямам теології. Виходить з 1923 р. як видання Українського Богословського Наукового Товариства. Останніми роками випуск призупинено.

¹¹ Статут Товариства Українських Каноністів, Львів 2008, арт. 4 §1.

¹² Див. Департамент інформації УГКЦ, *Каноністи УГКЦ об'єдналися у товариство*, 15.12.2008, на сайті УГКЦ [http://www.ugcc.org.ua/news_single.0.html?&tx_ttnews\[tt_news\]=387&cHash=65462884695c6ebb7fcf11515a3fee6b](http://www.ugcc.org.ua/news_single.0.html?&tx_ttnews[tt_news]=387&cHash=65462884695c6ebb7fcf11515a3fee6b), сторінку відвідано 30.10.2013 р.

¹³ Див. *Список членів Товариства Українських Каноністів*, на сайті товариства http://www.tuk.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=51&Itemid=27, сторінку відвідано 30.10.2013 р.

¹⁴ У період 2005–2008 рр. Інститут Церковного Права видав вісім випусків серії «Канонічні Джерела» УГКЦ, зокрема тексти документів: Собору у Луцьку 1638 р., Собору у Перемишлі 1693 р., 1740 та 1818 рр., Собору у Відні 1773 р., Собору у Львові 1905 р., Синоду Єпископів УГКЦ у Римі 1969 та 1971 рр.

¹⁵ Собори Львівської єпархії 16-18 ст., упор. І. Скочиляс. – Львів, 2006.

¹⁶ В. І. Лубський, *Канонічне право*. К.: Центр учбової літератури, 2012. – 572 с.

¹⁷ Б. Совенко, *Православне канонічне право в Україні: Зародження, розвиток та перспективи*. К.: Дух і літера, 2012. – 248 с.

¹⁸ С. І. Жилюк, О. В. Ішук, М. М. Якубович, *Канонічне право*, навчальний посібник. – Острог, 2008. – 212 с.

¹⁹ Л. І. Лазор, В. В. Лазор, И. И. Шамшина, *Каноническое право*. – Луганск: Виртуальная реальность, 2010. – 568 с.

²⁰ М. Лагодич, *Канонічне право*, навчальний посібник. – Чернівці: Чернівецького національного університету, 2010. – 400 с.